

יובל דרוור

הקואופרציה בישראל

"מצב התחום" 2021



מנחם טופל (עורך). **הקואופרציה בישראל: עבר, הווה, עתיד**. ירושלים ורמת אפעל: מוסד ביאליק ויד טבנקין, 2021.
492 עמודים.

הספר **הקואופרציה בישראל: עבר, הווה, עתיד** (בעריכת ד"ר מנחם טופל) הוא אסופת מאמרים אנציקלופדית וממופתחת היטב המביאה את "מצב התחום" בעשורים הראשונים של המאה ה-21. זהו מיזם של יד טבנקין, מוסד ביאליק וגופים מחקריים ואקדמיים נוספים העוסקים בצדק חברתי (מכון ון ליר בירושלים), ביחסי יהודים וערבים ובחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי (אוניברסיטת חיפה) ותנועת העבודה (מכללת בית ברל). המיזם נקרא על שם ד"ר יהודה פז ז"ל (1930–2013), חבר קיבוץ כיסופים שבנגב ופעיל בקיבוץ, באזור הנגב, בהסתדרות, בתנועה הקיבוצית ובתנועת הקואופרציה הישראלית והבינלאומית. הספר פותח במאמר על פועלו ובשני מבואות מאירי עיניים.

יהודה פז הותיר בעיזבונו נייר עמדה מבואי על דרכי חידוש העשייה הקואופרטיבית ונחיצותה במאה ה-21 ועל מצב הקואופרציה בעולם. בנייר העמדה הוא הציג הגדרה מפורטת לשיטת ברית הקואופרציה העולמית מ-1995 (International Cooperative Alliance – ICA) וראשי פרקים מעשיים לקידום הקואופרציה בישראל. במבוא שכתב

עורך הספר, מנחם טופל, כלולים ניתוח תקצירי, אך מעמיק, של מאמרי הספר והגדרה עדכנית יותר, מ־2020, של שבעה עקרונות הקואופרטיב על פי ICA: (1) חברות וולונטריות ופתוחה ללא אפליה; (2) ניהול דמוקרטי על ידי החברים; (3) השתתפות כלכלית של החברים; (4) עצמאות ואוטונומיה; (5) חינוך, הכשרה ומידע; (6) שיתוף פעולה בין קואופרטיבים; (7) מחויבות לקהילה.

מפאת קוצר היריעה אציג בקצרה את כל הגופים הקואופרטיביים הנזכרים בספר וארחיב רק על הייחודיות של שלושה גופים מוכרים ומתחדשים תמיד – הקיבוץ, המושב והתארגנויות חברתיות־קהילתיות בעשור שלפני המחאה החברתית של 2011 ולאחריה, כולם קשורים לשיח הישראלי דהיום. בסיפא אעסוק בתרומתו החשובה של הספר לידע העדכני בתחום.

התכנים והמומחים כותבי המאמרים מייצגים את המקרו ואת המיקרו של הקואופרציה. ב"מקרו" כלולים תְּבַרַת העובדים (ההיסטוריונים וחוקרי תנועת העבודה ד"ר אביגיל פז־ישעיהו ופרופ' יצחק גרינברג); התנועות הקיבוציות (ההיסטוריון חוקר הקיבוץ ד"ר ברוך כנרי); מְקַפְּז הקואופרציה (אביגיל פז־ישעיהו) והקואופרציה הצרכנית בישראל (כגון המשביר המרכזי, המשביר לצרכן ואגודות הצרכנים שהיו לרשתות קואופ למיניהן – אביגיל פז־ישעיהו); קואופרציה של קואופרטיבים – ארגוני הקניות והמפעלים האזוריים הקיבוציים והמושביים (המומחית לגאוגרפיה כלכלית דנה שפירו והסוציולוג הפוליטי־כלכלי פרופ' משה שוורץ); האסדרה המשפטית של אגודות שיתופיות (המשפטנית ד"ר אביטל מרגלית). במגוון צורות ה"מיקרו" כלולים הקיבוץ (הסוציולוגים ד"ר שלמה גץ ופרופ' מיכל פלגי), מושב העובדים (חוקרת המרחב הכפרי ד"ר לביאה אפלבוים) והמומחה לגאוגרפיה כלכלית פרופ' מיכאל סופר), הקואופרציה באוכלוסייה הערבית בישראל (מתכנן הערים והגאוגרף פרופ' ראסם ח'מאסי), הקואופרציה בהתיישבות היהודית הפרטית (המומחה לגאוגרפיה היסטורית פרופ' רן אהרונסון ולביאה אפלבוים), וקואופרטיבים מהגל השני, מאז תקופת המשבר הקואופרטיבי בשנות ה־80 של המאה הקודמת (חוקרת הקהילה ד"ר ארנה שמר).

הקיבוץ נדון בספר בשני מאמרים. ההיסטוריון כנרי דן בשנות השיתוף, למן הקמת דגניה ב־1910 ועד למשבר הכלכלי והחברתי של התנועה הקיבוצית בשנות ה־80, ומייחד את המעבר הכואב מהקיבוץ ביישוב לקיבוץ במדינה בעיקר בשלושה מבטים ביקורתיים:

הראשון – הגישה האמונית החזקה, הציונית-סוציאליסטית, וראיית הקיבוץ כ"מיעוט הנבחר" של העם הנבחר; השני – תפיסת ה"חלוץ" בגולה כ"תנועה של עם" ולא כ"מסגרת גג" של תנועות נוער. "תנועה של עם" התמקדה בגידולה המתמיד של התנועה הקיבוצית, תנועות הנוער הכזיבו בהישארות בוגריהן בקיבוץ ככל שנקפו השנים מקום המדינה ואילך; והשלישי – האי-הבנה של המנהיגות ודור המייסדים שההשתנות המתמדת של הקיבוץ היא כורח המציאות לנוכח השינוי באתוס של המדינה – מסוציאליסטי לקפיטליסטי.

הסוציולוגים גץ ופלגי בוחנים את הקיבוץ בשלהי המאה ה-20 וראשית המאה ה-21 – האם מהפך מקומונה רב-ממדית לקואופרטיב? שניהם מסרטטים את התהליך ההדרגתי של "דה-קומונליזציה", קרי זניחת ערכי השיתוף, שהחלה במעבר ללינה משפחתית והגיעה לסופה בשנת 2019 ברוב מוחלט של קיבוצים מופרטים-דיפרנציאליים-מתחדשים ובמיעוט של ארבעים קיבוצים שיתופיים "קלסיים" מתוך 270 קיבוצים ומושבים שיתופיים של התנועה הקיבוצית החילונית ותנועת הקיבוץ הדתי. הכותבים משווים את הממדים השונים של הקיבוץ השיתופי מול הקיבוץ המתחדש באשר למדיניות הרווחה, הבעלות על נכסי הקיבוץ (הדירות ואמצעי הייצור), הדמוקרטיה הישירה, הייצוגיות והעקיפה והצמיחה הדמוגרפית. החידוש בדבריהם הוא הקביעה שהקיבוץ המתחדש הוא קואופרטיב במכלול רכיביו ושהוא ממלא את התנאים הבסיסיים של ברית הקואופרציה העולמית (ICA), אף כי בכל אחד מהם יש הפרת-מה של עקרונות הקואופרטיב.

אפלבוט וסופר עוסקים במושב העובדים ותולדותיו למן ייסוד נהלל ב-1921 ועד להתחדשותו בימינו. בדומה למאמרים על הקיבוץ, גם הם מנתחים את ההיסטוריה המושבית שלב אחר שלב, מבחינים בין תקופת טרום המדינה לאחריה ומסמנים את משבר שנות ה-80 כנקודת מפנה. מאמרם מסתיים בדיון ובמסקנות רלוונטיים לאגודות קואופרטיביות (שיתופיות) ולא רק למושב עצמו. המושב נבחן במבט כפול: מלמטה – חבר המושב המנסה לשרוד כיצרון חקלאי ולהיעזר באגודה השיתופית לשם כך על ידי החכרת המשק שלו לחקלאים הגדולים, המומחים ועיתרי הידע; ומלמעלה – השינויים ביחסה של המערכת המוסדית מאז ימי ה"ישוב" ועד ימינו: החל בתמיכה בהתיישבות ובקואופרציה בימי טרום המדינה, עבור בהקמת מושבי העולים כדרך המלך לקליטת העלייה הגדולה והקמת מסגרות חוקיות קשיחות שאינן מתאימות למושב המשתנה, וכלה בצמצום התמיכה במושבים ובייצור החקלאי בכלל מאז משבר שנות ה-80. המושב, בדומה לקיבוץ,

הוא דגם של קואופרציה חקלאית רב־ממדית משתנה. השיתופיות במושבים נחלשה, רבים מחברי המושבים נטשו את החקלאות ועברו למקורות פרנסה אחרים, ובמושבים קמו שכונות הרחבה לבנים ממשיכים אך גם לתושבים אחרים שעיסוקיהם אינם בחקלאות. כתוצאה מכך קמו לצד האגודות השיתופיות החקלאיות המצטמקות אגודות שיתופיות חדשות, קהילתיות, ששמות את הדגש על שירותים קהילתיים לכל תושבי הקבע במושב. המסקנה הכללית המתבקשת היא שהכרחי להתאים את האגודות הקואופרטיביות לצרכים המשתנים ולצמצם את פעילותן של אגודות שאינן רלוונטיות ובד בבד להקים שיתופיות קואופרטיבית ולהרחיבה בהתאם לשינויי העיתים.

שמר דנה בקואופרטיבים מהגל השני – של צעירים יזמים שהחלו לפעול בתחילת המאה ה־21 והתעצמו בעקבות המחאה חברתית ב־2011. מחקרה נעשה באמצעות ניתוח תקנונים ממדגם מייצג של עשרים התאגדויות קואופרטיביות מתחדשות והעמקה בשלושה חקרי מקרה מהן. רוב הקואופרטיבים החברתיים הללו פועלים בערים ומתרכזים בתחום אחד (לדוגמה: תחבורה, טיפול נפשי, שירותי הגברה ותאורה). כולם נתמכים בידי גופים מלווים, כגון מרכז הקואופרציה, הסוכנות היהודית והתנועה הקיבוצית, ומתנהלים בדרך דמוקרטית, וכולם מציבים תנאים להצטרפות אליהם ולעזיבתם. שלוש התאגדויות נחקרו לעומקן מבחינת תהליך הקמתן, התבססותן הרעיונית, החברתית והכלכלית ותפקודן הקואופרטיבי: "בשותף" (קואופרטיב צרכני למזון אורגני בירושלים, שנסגר), "שומעים חזק" (קואופרטיב הגברה ותאורה ארצי שנוסד על ידי בוגרי תנועת השומר הצעיר) ו"תרבוש" (בית לתרבות ולמוזיקה בעיר שדרות שהקימו חברי "דרור ישראל", בוגרי תנועת הנוער העובד והלומד).

שמר מעלה תובנות אקטואליות על הקואופרטיבים המעטים הללו מפי בני דור ה־y. לקואופרטיבים המתחדשים יש אמירה חברתית ופוליטית נגד התפיסה הקפיטליסטית והנאו־ליברלית של בעלי ההון המתרבים והולכים. הם פועלים בדרך של מחאה שקטה, ללא אלימות ובדרכי שלום. הם מאיצים בעקיפין את התארגנות העובדים בהסתדרות ובארגוני עובדים. יש בהם שחברים בהתארגנויות שיתופיות נוספות כגון תנועות הבוגרים של תנועות הנוער החלוציות־הכחולות, והם מפתחים הליכים דמוקרטיים וקהילתיים, אם כי חלקיים, בפרט בקואופרטיבים גדולים יחסית. בולטים בהיעדרם קואופרטיבים של אוכלוסיות מוחלשות, כגון מבשרות, אורגות, רוקמות ותופרות. בולט ומשפיע לרעה גם חסרונה של תמיכה מהמדינה ובעיקר של התארגנות על משותפת – קואופרטיב של הקואופרטיבים המתחדשים – לנוכח פעילותם הלא־מספקת של ההסתדרות והמרכז לקואופרציה.

הספר **הקואופרציה בישראל** מביא, כאמור, את "מצב התחום" בימינו, והוא אנציקלופדי וממופתח היטב. אפשר היה לשפר את קריאתו אם ברוב המאמרים, ולא רק באחדים, היו כלולים חקרי מקרה מייצגים. מתבקש להשוותו לחמישה ספרים, ובראש בראשונה ספריו המקיפים משנות ה-70 וה-80 של פרופ' אברהם דניאל, איש אוניברסיטת תל אביב ומחוקרי הקואופרציה המובהקים. דניאל, עם שותפו ד"ר אריה שסקין, הגדירו והרחיבו על קואופרציות בכמה ממדינות העולם בספרם המצוין **הקואופרציה במאה ה-20**. הם אבחנו כי "הקואופרציה היא טיפוס של יחידה שאינה כלכלית בלבד [...] אלא גם חברתית" (דניאל ושסקין, 1973, 14). הם תיארו את ראשית המקרר-קואופרציה בתחילת המאה ה-19 כ"קואופרציה אוטופית" שבשלהי המאה ה-20 הפכה לכלכלה שיתופית המסתגלת לקפיטליזם ולמשטר ב"מיקרו קואופרציה" פלורליסטית (שם, 14-25). דניאל, **בהקואופרציה בישראל: הצלחות וכשלונות** (1989), סקר בפירוט את ישראל וגם מנה גורמי הצלחה וכישלון אוניברסליים. המבואות של פז וטופל בספר שלפנינו לא רק מעדכנים ממרחק השנים את שבעת עקרונות הקואופרטיב על פי ICA מ-2020, אלא גם תורמים רבות למחקר הקואופרציה הגלוקלי ותרומותיו היישומיות.

דב בן-מאיר, איש ציבור פעיל בהסתדרות ובעיריית תל אביב-יפו, חבר כנסת בעבר וחוקר עצמאי, הגדיר קואופרציה ב**לקסיקון ההסתדרות** שכתב בהסתמך על מקורות רבים ומגוונים במילים אלה: "השגת מירב התועלת לכלל וליחיד על ידי שיתוף המעשה ועזרה הדדית [...] באגודות שיתופיות [...] תנועת הקואופרציה, לגווניה ולארצותיה, מקיפה ומאגדת מיליוני חברים בכל רחבי העולם [...] בארגון העולמי 'האינטרנציונל הקואופרטיבי' (הוקם ב-1895)". הוא גם סיווג קואופרציה למיניה - (א) קואופרציה חקלאית; (ב) קואופרציה צרכנית; (ג) קואופרציה אשראית; (ד) קואופרציה יצרנית (בן-מאיר, 1980, 344-345) - וגולל את תולדות הקואופרציה בישראל החל מהעלייה השנייה בראשית המאה ה-20 ועד לשנות ה-70 של אותה מאה (שם, 345-352). ההיסטוריונים, הסוציולוגים וחוקרי הקהילות והמרחב הכפרי שנמנו לעיל העמיקו בתולדות הקואופרציה, בסיווגה ובהתארגנותה בישראל ובעולם הרבה יותר מבן-מאיר, שספרו נכתב לפני למעלה מארבעים שנים.

ד"ר יאיר לוי, חוקר הקואופרציה והרעיון השיתופי, נתן בספרו **יש כלכלה אחרת, יש חברה אחרת: כלכלה חברתית ומגזר שלישי בעידן הגלובליזציה** (2004) סימנים דומים בקואופרציה והוסיף שניים: האחד - קיומה של קרן מיוחדת לחינוך לערכי שיתוף; והשני - במקרה של פירוק קואופרטיב, נכסיו עוברים לארגון אחר שהוא ללא מטרות

רווח, ולא לחבריו. חוקרי המגזר השלישי והעסקים החברתיים פרופ' בני גדרון, ד"ר יסכה מוניקנדס-גבעון, ד"ר ענבל אבו ופרופ' אורן קפלן מגדירים בספרם העדכני יותר **הכלכלה החברתית החדשה בישראל** (2018) את הקואופרטיבים כחלק מכלכלה חדשה זו ואחת משתי המסגרות העיקריות המגשימות בישראל ערכים כלכליים חברתיים, נוסף על הקיבוץ (שם, 107–119).

הספר הנסקר כאן, המקיף והעדכני, בנושא הקואופרציה בישראל שערך הסוציולוג וחוקר הקיבוץ המשתנה מנחם טופל, חבר קיבוץ מפלסים, מכיל ומעדכן את כל קודמיו (דניאל ושסקין, בן-מאיר ולוי) ומקביליו (גדרון ועמיתיו). אני סמוך ובטוח שהוא ישמש מכאן ואילך ספר היסוד על "מצב התחום" הקואופרטיבי בישראל. הספר נותן את המקום הראוי לכל חוקרי הקואופרציה שלעיל ולרבים אחרים בארץ ובעולם בביבליוגרפיה ובהערות השוליים, והערך המוסף שלו טמון גם בנקודות המבט הייחודיות והחדשניות המוצגות בו.

טופל חותם את המבוא בתובנות קואופרטיביות מכלילות ובסיומן מנסח את לקחי הספר, היאים גם לסיכומה של סקירה זו:

במאמרים השונים אנו רואים איך מבנים ישנים מבנים שיתופיות אחרת בתהליך של פירוק והבניה מחדש, תוך כדי חיפוש מתמיד אחר דרכים חדשות של שיתוף. [...] כל אלה מעוררים תקווה, אך הם יכולים להתמיד ולצמוח בכמה תנאים לפי לקחי הספר: הסתמכות על מה שעובד בהווה ולא בהתרפקות על העבר, התאמת הכלים המשפטיים למציאות הזמן וקיומה של מערכת כלכלית עצמאית מגבה, דוגמת התנועה הקואופרטיבית במנדרגון [שבספרד]. יש ביכולתה של התנועה הקואופרטיבית בארץ להשיג יעדים אלה, אם תשכיל לשלב כוחות. ימים יגידו. (עמ' 54–55)

מקורות

בן-מאיר, דב (1980). **לקסיקון ההסתדרות**. תל אביב: עם עובד – תרבות וחינוך. גדרון, בני, יסכה מוניקנדס-גבעון, ענבל אבו, ואורן קפלן (2018). **הכלכלה החברתית החדשה בישראל**. תל אביב: רסלינג.

דניאל, אברהם (1989). **הקואופרציה בישראל: הצלחות וכשלונות**. תל אביב: ספרית פועלים ומכון גולדה מאיר של ההסתדרות הכללית של העובדים בא"י ואוניברסיטת תל אביב.

דניאל, אברהם, ואריה שסקין (1973). **הקואופרציה במאה ה־20**. תל אביב: עם עובד –
תרבות וחינוך.
לוי, יאיר (2004). **יש כלכלה אחרת, יש חברה אחרת: כלכלה חברתית ומגזר שלישי בעידן
הגלובליזציה**. רמת אפעל: יד טבנקין.



פרופ' יובל דרור, ראש התוכנית לתואר שני בחינוך, המכללה האקדמית תל־חי; פרופסור אמריטוס בבית הספר לחינוך,
אוניברסיטת תל אביב.
דוא"ל: droryuvl@tauex.tau.ac.il